

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

ЗАПЛЕТНЮК МАКСИМ АНДРІЙОВИЧ

УДК 94(477.74):351.853(043.3)

**ФОРМУВАННЯ
ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ У 1990-Х РОКАХ
(ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук**

КИЇВ – 2016

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка МОН України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
СЛЮСАРЕНКО АНАТОЛІЙ ГНАТОВИЧ,
Київський національний університет імені Тараса
Шевченка МОН України,
в.о. завідувача кафедри новітньої історії України

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, провідний науковий співробітник
НКОЛАСЦЬ ЮРІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ,
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім.
І.Ф.Кураса НАН України,
провідний науковий співробітник в ідділу національних
меншин

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
БАЖАН ОЛЕГ ГРИГОРОВИЧ,
Інститут історії України НАН України,
старший науковий співробітник в ідділу регіональних
проблем історії України

Захист відбудеться «26» вересня 2016 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.20 у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 60, ауд. 349.

З дисертацією можна ознайомитись у Науковій бібліотеці імені М. Максимовича Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою: 01601, м. Київ, вул. Володимирська, 58, чит. зала № 12.

Автореферат розісланий «19» серпня 2016 року

в.о. вченого секретаря
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук

Могильний Л.П.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Структура дисертації обумовлена об'єктом, предметом, метою та завданням дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (43 с., 333 позиції). Загальний обсяг дисертації – 249 с.

Актуальність теми дослідження. Громадянське суспільство історично первинне відносно держави, пріоритетне щодо неї в процесі взаємодії, охоплює всі сфери суспільного життя та з допомогою власних об'єднань, що вільно створюються громадянами, захищає їх безпосередні – спільні й приватні – інтереси. Це суспільство ґрунтується на ініціативі самих громадян та їх особистої, несанкціонованої, добровільної діяльності, будується знизу – вгору, має власні інститути, безпосередньо підзвітні громадянам, які їх створили, не володіє репресивним апаратом та впливає на державу і все суспільство ненасильницькими – політичними й ідеологічними – засобами. Основною ланкою, яка формує подальші елементи громадянського суспільства на Заході є громадські об'єднання, що в суспільстві, орієнтованому на індивідуалізм, забезпечують захист спільних інтересів певних соціальних груп. На Сході такою ланкою можна розглядати трудовий колектив, у якому в деяких випадках значну кількість членів становлять особи, поєднані родинними зв'язками. Цей факт спричиняє регіональні відмінності, які, як правило, не перетворюються на підґрунтя сепаратизму в силу давніх державницьких традицій у суспільстві і сприйняття держави як захисника спільних інтересів громадян.

Відновлення Української державності тісно пов'язане із формуванням та розвитком громадянського суспільства, оскільки тривале перебування українських земель під владою інших держав сприяло формуванню низки ідентичностей, носії яких скептично або навіть вороже ставилися до існування Української соборної незалежної держави. Проте переважна більшість жителів України позитивно або навіть із радістю сприйняли становлення суверенної України, як гаранта реалізації їх сподівань та прагнень. При цьому економічні труднощі та негаразди, впливаючи на ставлення населення України до урядів, парламенту, керівників держави та окремих політиків, не змінили позитивного ставлення до Української державності. Для частини науковців, аналітиків, в тому числі і зі складу тих, хто займався підготовкою та реалізацією «гібридної» війни проти України існування українського громадянського суспільства стало своєрідним відкриттям як під час «Помаранчевої» революції, так і в умовах розгортання російської агресії проти України, коли завдяки участі добровольців у відсічі ворогові, а також волонтерських організацій, які займалися постачанням військ необхідним для військової служби обладнанням, предметами першої необхідності та продовольством, вдалося зірвати плани по створенню проросійської «Новоросії» у кордонах всіх східноукраїнських областей. При цьому нерішучість керівництва держави, зрада частини військового командування, працівників Міністерства внутрішніх справ та Служби безпеки України не зупинила розгортання народного руху опору агресору, що було одним

із свідчень існування в Україні громадянського суспільства. Тому для збереження територіальної цілісності та суверенітету України необхідно визначити чинники, що сприяли формуванню громадянського суспільства в Україні, а також ті, які перешкождали розгортанню цього процесу.

Крім того, більшість українських громадян черговий раз продемонстрували прихильність до курсу на євроінтеграцію, побудову правової держави, де не місце олігархічним кланам, що монополізують окремі найважливіші сфери економічної діяльності. Проте масштабна протидія олігархізації української економіки залишається ще справою майбутнього. І в реалізації такого курсу громадські організації можуть і повинні відіграти важливу роль, що також обумовлює актуальність вивчення процесу формування громадянського суспільства в Україні.

Також важливим видається участь організацій громадянського суспільства в реформуванні та змінах суспільних відносин на теренах України, пов'язаних із підвищенням рівня толерантності у спілкуванні та прийнятті рішень, взаємоповаги у побутовому і виробничому спілкуванні, а також у збереженні сформованої протягом 1990-х років конструктивної співпраці між представниками різних етнічних груп, що в українському поліетнічному суспільстві є запорукою збереження цілісності держави.

Позитивний досвід формування громадянського суспільства впродовж 1990-х років у сфері визначення характеру взаємовпливу держави та інститутів громадянського суспільства дозволить зробити більш виваженими кроки на шляху розбудови правової держави із забезпеченням дійсно громадського контролю над прийняттям нормативно-правових документів та їх реалізацією.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в контексті науково-дослідницької роботи історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка «Історія формування і розвитку Української держави» (державний реєстраційний номер № 01 БФ046 – 01).

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі процесу формування громадянського суспільства України протягом 1990-х і осмисленні результатів проведених реформ.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких дослідницьких завдань:

- визначити стан дослідження теми у вітчизняній та зарубіжній історіографії;
- проаналізувати вплив економічного розвитку України 1990-х років ХХ ст. на формування громадянського суспільства;
- оцінити обґрунтованість і зміст заходів керівництва держави у справі формування громадянського суспільства протягом досліджуваного періоду;
- визначити характер формування українського громадянського суспільства, а також вплив на цей процес діяльності національно-демократичних партій, організацій і рухів;

визначити ступінь зовнішньополітичних впливів на формування українського громадянського суспільства.

Об'єкт дослідження – українське громадянське суспільство європейського типу в теоретичному й практичному аспектах, західному та східноєвропейському проявах.

Предмет дослідження – теорія й практика становлення громадянського суспільства в Україні.

Хронологічні рамки роботи окреслені періодом 90-х років ХХ ст., коли було відновлено Українську державність, прийнято ряд важливих законодавчих актів, які сприяли формуванню українського громадянського суспільства, відбулися зміни у партійній системі України, а також суттєво розширено мережу громадських організацій та здійснено приватизацію. Верхня хронологічна межа обумовлена масовими антипрезидентськими акціями 2000–2001 рр. у рамках руху «Україна без Кучми», значна частина яких являла собою вияв громадянської позиції в умовах розщеплення «партії влади».

Територіальні межі дослідження охоплюють територію України у межах кордонів 1990-х років із включенням анексованої Російською Федерацією території Автономної Республіки Крим.

Методологічну основу роботи склали **принципи** історизму, об'єктивності, аксіологічності, всебічності та багатофакторності. Для забезпечення неупередженого аналізу використовувалися наступні **методи** наукового пізнання: аналізу та синтезу (у історичному та історіографічному контексті), системно-структурного аналізу, дедукції, індукції, біхевіористичний, культурологічний, антропологічний тощо.

Наукова новизна дисертаційної роботи визначається тим, що в ній вперше комплексно із використанням міждисциплінарного підходу висвітлено та проаналізовано процес формування українського громадянського суспільства впродовж 1990-х років, визначено роль національно-демократичних партій, рухів та громадських об'єднань не лише у процесі суверенізації, а й у процесі формування громадянського суспільства. Проаналізовано вплив економічних чинників на формування «середнього» класу, як опори потужного громадянського суспільства, а також роль економічних інтересів представників різних верств українства на формування громадянської ідентичності. Визначено характер і наслідки зовнішніх впливів на процес формування українського громадянського суспільства із виокремленням протидії з боку Російської Федерації не лише формуванню громадянського суспільства в Україні, а й її становлення як незалежної суверенної держави. Визначено особливості впливу західноєвропейської цивілізації та реалізації глобального проекту США на розвиток громадянського суспільства в Україні із окресленням характеру та особливостей так званих «західних» цінностей, які поширювалися в українському соціумі і впливали на характер формування громадянського суспільства.

Науково-теоретичне й практичне значення роботи полягає в тому, що одержані результати збагачують знання з історії формування українського громадянського суспільства, а також руйнують упереджені твердження про

відсутність його проявів протягом 1990-х років і другорядність формування громадянського суспільства у процесі державотворення.

Міждисциплінарний характер дослідження дозволяє зробити висновки, що стосуються окремих аспектів економічного та соціального розвитку України, вплив на які мало формування громадянського суспільства.

Аналіз нормативно-правових документів, пов'язаних із формуванням та розвитком громадянського суспільства в Україні, дозволив визначити зв'язок між їх прийняттям та змінами у внутрішньополітичному та зовнішньополітичному курсах Української держави.

У процесі роботи над дисертацією були сформульовані рекомендації державним органам у сфері прискорення розбудови громадянського суспільства із опорою на потужний «середній клас», який являє собою основу існування державності і забезпечення територіальної цілісності держави.

Результати дослідження можуть бути використані під час викладання курсів з історії та історіографії історії України на історичних факультетах. Фактичний зміст дослідження може використовуватися на економічних і юридичних факультетах, факультетах міжнародних відносин тощо.

Основні теоретичні, фактичні положення дослідження і висновки можуть також бути використані державними відомствами при розробці базових моделей суспільної поведінки в умовах розбудови громадянського суспільства в Україні.

Апробація роботи. Основні положення і результати дослідження обговорювалися на засіданні кафедри новітньої історії України, під час проведення всеукраїнської конференції з історії України у ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький педагогічний університет», Всеукраїнської конференції, присвяченої щорічним «Гуржіївським читанням» у Черкаському національному університеті, Міжнародної науково-практичної конференції Чорноморське регіональне співробітництво у контексті процесів європейської інтеграції у м.Миколаїв.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У першому розділі «**Стан наукової розробки проблеми, джерельна база та методи дослідження**» визначено стан дослідження процесу формування українського громадянського суспільства протягом 1990-х років. Визначено, що одними із перших, хто здійснював аналіз перетворень партійної системи України, були В.Литвин,¹ Т.Кузьо² та М.Кириченко.³ У їхніх дослідженнях аналізувалися

¹ Литвин В. М. Новейшие политические партии и рабочее движение / В. М. Литвин // Политика и время. – 1991. – № 3. – С. 25–54; Литвин В. М. Феномен партій / В. М. Литвин // Віче. – 1992. – № 6. – С. 57–61; Литвин В. М. Партии как форма политической организации общества / В. М. Литвин // Политика и время. – 1992. – № 1. – С. 62–102; Литвин В. М. Левые, правые и центр / В. М. Литвин // Политика и время. – 1992. – № 4. – С. 65–71.

² Кузьо Т. Багатопартійна система в Україні: проблеми і конфлікти / Т. Кузьо // Політологічні читання. – 1993. – № 1. – С. 9–16; Kuzio T. Ukraine under Kuchma: Political reform, economic transformation and security policy in independent Ukraine / T.Kuzio. – London: Macmillan – New York: St. Martin's press, 1997. – 281 p.; Kuzio T. Ukraine. State and nation building / T.Kuzio. – London – New York: Routledge, 1998. – 298 p.; Politics and society in Ukraine / Eds. T. Kuzio, R. Kravchuk, P. D'Anieri. – Boulder: Westview press, 1999. – XV – 344 p.; Dilemmas of state – led nation – building in Ukraine / Eds. T. Kuzio, P. D'Anieri. – Westport: Praeger, 2002. – VI – 215 p.

³ Кириченко М. Багатопартійність. Процес пішов – інша справа – куди / М. Кириченко // Віче. – 1993. – № 9. – С. 23–29.

причини і характер становлення в Україні багатопартійної системи із виокремленням оцінок політичної свідомості громадян та їх ставлення до розбудови Української держави в умовах відсутності диктату однієї правлячої партії. Крім того, у дослідженнях В.М.Литвина аналізувалися окремі аспекти формування громадянського суспільства в Україні та основи співробітництва його інститутів із державними органами через призму аналізу відносин між президентами України, її урядами та парламентом. Особливу увагу науковець приділив аналізу позицій провідних українських партій в ході парламентських і президентських виборів 1994, 1998 – 1999 рр.⁴

У наукових колах розгорнулася дискусія щодо того, чи можна вважати українське суспільство громадянським за ustalеними у західних країнах критеріями, на якому етапі формування воно перебувало впродовж 1990-х років і яких рис воно набуло у процесі формування. Особливо актуальними подібні дослідження стали після так званої «Помаранчевої революції», коли позиція громадян України чітко визначилася в ході політичного протиборства. О.О.Полішкарлова наголошувала на існуванні двох моделей активного громадянського суспільства – західної, «антропоцентричної» з автономними щодо держави структурами, та східну, «державоцентричної» зі слухняними, сателітними щодо держави організаціями. Вона справедливо вказувала, що оскільки історично і географічно Україна розташована на перетині двох цивілізацій, то процес формування громадянського суспільства в ній набрав обох рис.⁵ Але поруч з цим дослідниця висловила й спірну думку про те, що в Україні політичні партії залишалися «дрібними і маловпливовими, партійна система перебувала в аморфному стані, а в суспільстві панувало критичне ставлення до можливостей політичних партій виконувати роль медіатора».⁶ У дослідженнях В.І.Безродної представлена більш виважена оцінка формування громадянського суспільства в Україні. Дослідниця наголошувала, що в Україні простежувалися дві значні тенденції – традиціоналізм і модернізм, – кожна з яких створювала різні можливості для формування громадянського суспільства. Основним джерелом традиціоналістської тенденції були соціокультурні фактори, під впливом яких в суспільстві відтворювалися і закріплювалися доіндустріальні форми суспільних відносин: тяжіння держави до політики адміністративно-патримоніального типу, схильність громадян до неформалізованої політичної активності і т.д. Тенденція

⁴Литвин В. М. Політична арена України: дійові особи та виконавці / В. М. Литвин. – К.: Абрис, 1994. – 495 с.; Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991 – 2000 р.) / В. М. Литвин. – К.: Альтернатива, 2000. – 360 с.

⁵ Полішкарлова О. О. Критерії структуризації політичного простору в процесі розбудови громадянського суспільства в Україні / О. О. Полішкарлова // Держава і право : зб. наук. праць. – Вип. 11. – К., 2001. – С. 562–565; Полішкарлова О. О. Генеза громадянського суспільства в умовах посткомуністичного транзиту / О. О. Полішкарлова // Держава і право : зб. наук. праць. – Вип. 13. – К., 2001. – С. 547–551; Полішкарлова О. О. Ступінь розвитку громадянського суспільства як детермінанта якості демократичних перетворень / О. О. Полішкарлова // Держава і право : зб. наук. праць. – Вип. 14. – К., 2001. – С. 415–419; Полішкарлова О. О. Взаємодія влади та громадськості у розв'язанні регіональних проблем / О. О. Полішкарлова // Матеріали всеукраїнської наукової конференції (жовтень 1999 р.). – Одеса, 1999. – С. 103–104; Полішкарлова О. О. Становлення громадянського суспільства – ключовий фактор успіху посткомуністичної трансформації / О. О. Полішкарлова // Матеріали міжнародної наукової конференції (листопад 2001 р., Дніпропетровськ) // Світова цивілізація і міжнародні відносини. – 2002. – № 1. – С. 211–213.

⁶ Полішкарлова О. О. Політична структуризація в умовах становлення громадянського суспільства в Україні : автореф. дис... канд. політ наук / О. О. Полішкарлова. – Чернівці, 2002. – С. 10.

модернізації була пов'язана з становленням інституціональної структури демократії, з утвердженням правової державності, з розвитком самостійних структур суспільства, не контрольованих державою. Формування громадянського суспільства вимагало послідовного подолання тенденції традиціоналізму і подальшого здійснення перетворень на шляху осучаснення українського суспільства.⁷

Визначено, що у другій половині 1990-х років окремі науковці стверджували, що партійна система України ще перебуває у стадії трансформації, оскільки її політичні структури ще остаточно не сформувалися. Відзначався значний вплив партійно-політичних структур на формування громадянської позиції українців, що спричиняло також трансформації політичного спектру відповідно до вимог електорату.⁸ Проте дослідники партійного життя в Україні здійснювали типологізацію українських партій швидше на підставі їхніх декларованих статутів, аніж на підставі врахування сукупності ознак партійного процесу. Тому поняття про реальний стан партійного життя здебільшого відображало ідеальну модель, довільно запозичену в західній партіології. Стан партійної думки в Україні ґрунтувався в основному тільки на порівнянні програмних документів партій за схемою загального дослідження. Тому характеристика українських партій та партійної системи на основі досягнень існуючих партіологічних досліджень не давала цілісного уявлення як про цей феномен і була далека від повного і завершеного відображення його істотних ознак, так і не відображала реального впливу партійного життя на становлення та розвиток громадянського суспільства в Україні.

Особливості становлення громадянського суспільства проаналізовані у ряді досліджень представників української політичної науки, де містяться оцінки горизонтальних та вертикальних зв'язків суспільства, форм самопрояву громадянського суспільства. Проте роль інститутів громадянського суспільства та держави у процесі взаємодії оцінюється по-різному. Так, у роботах А.В.Грамчук вказується, що з двох головних соціальних суб'єктів – держави та самодіяльного населення – головну роль у формуванні громадянського суспільства нового, західноєвропейського типу відігравала держава, що провела необхідну початкову роботу у вигляді створення сприятливих для вдосконалення громадянського

⁷ Безродная В. И. Социальная стратификация и перспективы становления гражданского общества в Украине / В. И. Безродная // Перспективы. – 1998. – № 3–4. – С. 157–159; Безродна В. І. Становлення громадянського суспільства в Україні: проблеми та перспективи / В. І. Безродна // Держава і право. – Вип. 15. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 562–565; Безродна В. І. Суспільна свідомість і становлення громадянського суспільства в Україні / В. І. Безродна // Держава і право. – Вип. 16. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 440–444; Безродна В. І. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні у контексті модернізації / В. І. Безродна // Держава і право. – Вип. 17. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – С. 481–484; Безродна В. І. Щодо формування правової держави в Україні та її зв'язків з громадянським суспільством / В. І. Безродна // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє». – Одеса. – 1995. – С. 42–43; Безродна В. І. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні / В. І. Безродна // Матеріали Міжнародної наукової конференції «Відродження української державності: проблеми історії та культури». – Одеса. – 1996. – С. 162–163.

⁸ Черепанов В. О. Роль партійно-політичного спектру в розвитку суспільства / В. О. Черепанов // Актуальні проблеми державного управління. – 1999. – № 3 (5). – С. 43–49; Примуш М. Типи партій та партійних систем / М. Примуш // Схід. – 1999. – № 3 (27). – С. 9; Пуфлер Е. Ф. Партійна система сучасної України: сутність, тенденції подальшої трансформації: автореф. дис. канд. політ наук / Е. Ф. Пуфлер. – К., 1998. – 16 с.

суспільства політико-правових умов.⁹ Українські дослідники досить часто пов'язували сам процес формування громадянського суспільства в Україні із євроінтеграцією як одну із ознак «зрілості» українського соціуму для входження у європейське співтовариство, а євроінтеграцію – також як засіб прискорення розбудови громадянського суспільства.¹⁰

Окремі аспекти формування громадянського суспільства, в основному через призму поширення національного руху в Україні, представлені у дослідженнях історії Народного Руху України, де міститься аналіз політичної діяльності Руху, його впливу на формування світогляду жителів України та політичної боротьби із супротивниками.¹¹ Проте науковці в основному не зосереджували увагу на тому, яку роль Рух відіграв у формуванні українського громадянського суспільства та й власне у збереженні Української державності в умовах посилення тиску з боку Російської Федерації.

Дослідження історії формування українського громадянського суспільства зарубіжними вченими можна поділити мінімум на дві групи. Так, російські науковці акцентували увагу в основному на висвітленні участі громадян України у діяльності політичних партій та громадських організацій із здійсненням компаративного аналізу формування громадянського суспільства в Україні та Російській Федерації. Крім того, у полі зору дослідників перебували вподобання українського електорату, які оцінювалися в основному з точки зору інтересів та потреб Росії: часто наголошувалося, що громадяни східноукраїнських областей налаштовані проросійськи на протигагу громадянам західноукраїнських областей.

⁹ Грамчук А. В. Особливості становлення громадянського суспільства в Україні: теорія і практика : автор еф дис... канд. політ. наук / А. В. Грамчук. – Одеса, 2001. – С. 14; Грамчук А. В. Об'єктивні умови формування громадянського суспільства в сучасній Україні / А. В. Грамчук // Актуальні проблеми політики : зб. наук. праць Одеської національної юридичної академії. – Одеса: Юридична література. – 2000. – Вип. 9. – С. 136–141; Грамчук А. В. Вплив світових тенденцій на становлення громадянського суспільства в Україні / А. В. Грамчук // Політологічний вісник : зб. наук. праць Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. – К., 2000. – С. 29–34; Грамчук А. В. Основные мировые тенденции и их влияние на становление гражданского общества в Украине в постсоветский период / А. В. Грамчук // Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе : материалы международного семинара Луганского государственного педагогического Университета им. Т. Г. Шевченко совместно с Женевским международным центром исследования социальных и политических проблем. – Луганск – Женева. – 2000. – Вип. 1. – С. 268–274.

¹⁰ Забарко Б. М. Європейський Союз і Східна Європа / Б. М. Забарко // Політика і час. – 1996. – № 8. – С. 47–55; Бершеда Є. Р. Інтереси і пріоритети України стосовно ЄС: вибір у галузі політики безпеки / Є. Р. Бершеда // Стратегічна панорама. – 1998. – № 1–2. – С. 23–29; Фомін С. Розширення ЄС на Схід: «рівні» та «рівніші» / С. Фомін // Політика і час. – 1999. – №3. – С. 20–24; Бураковський І. Україна і європейська інтеграція / І. Бураковський, Г. Немиря, О. Павлюк // Політика і час. – 2000. – № 3–4. – С. 5–14.

¹¹ Горинь М. Два роки незалежності. Що далі? / М. Горинь // Розбудова держави. – 1993. – № 8. – С. 6–14; Чорновіл В. Національна інтелігенція і українська політика (Виступ на Конгресі української інтелігенції 11.11.1995 р., Київ) / В. Чорновіл // Слово і час. – 1996. – № 2. – С. 24–27; Народний Рух України: місце в історії та політиці. Тези доповідей першої Всеукр. наук. конф. (14 – 16 вересня 1994 р., м. Одеса). – К., 1994. – 96 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці. Матеріали другої Всеукр. наук. конф. (11 – 12 вересня 1996 р., м. Одеса). – Одеса, 1996. – 56 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали третьої Всеукр. наук. конф. (10 – 11 вересня 1998 р., м. Одеса). – Одеса, 1998. – 72 с.; Народний Рух України: місце в історії та політиці : матеріали четвертої Всеукр. наук. конф. (14 – 15 вересня 2000 р., м. Одеса). – Одеса, 2000. – 152 с.

При цьому все частіше вказувалося, що такі політичні настрої українських громадян стоять на заваді збереженню соборності українських земель.¹²

Західноєвропейські та американські дослідники звертали увагу на визначення «зрілості» українського громадянського суспільства відповідно до прийнятих у західних наукових колах критеріїв. Досить часто з'являлися оцінки громадянського суспільства в Україні на основі його відповідності американським критеріям. З огляду на них, до речі, американські науковці критикували не лише українське громадянське суспільство, а й громадянське суспільство у окремих європейських державах (чи не найбільше у Франції). Аналізуючи залучення українських громадян до виборчих процесів, участі у масових акціях та діяльності політичних партій науковці вели мову про розвиток інститутів громадянського суспільства в Україні. Вивчення процесу становлення і розвитку українського громадянського суспільства європейськими та американськими дослідниками здійснювалося не лише у контексті оцінок процесу демократизації в Україні, а й з огляду на реалії геополітики, виходячи з необхідності визначення перспектив передусім російського впливу на українських теренах, збереження цілісності України та визначення конкурентоздатності української економіки на світовому ринку. Вивчалися особливості проведення виборчих кампаній в Україні із визначенням можливостей здійснення впливу на український електорат різних регіонів держави. Помітним також було визначення здатності українських політиків вести діалог на міжнародному рівні і досягати консенсусу у внутрішній політиці.¹³ Варто відзначити також роботи британського дослідника Е.Вільсона, який зосередився на аналізі обставин проголошення незалежності України і визначення у цьому зв'язку особливостей формування ідентичності жителів держави.¹⁴ Саме Україну Е.Вільсон вважав «ключем до стабільних європейських тилів у процесі розширення». По-суті, про європейська орієнтація України, на його думку, обумовлювалася відповідними установками світогляду українців, сформованими у процесі формування громадянської ідентичності. А важливими для розбудови Української державності він вважав діяльність Народного Руху України та дисидентів. При цьому правління Л.Кучми розглядалося ним як «повзучий авторитарний режим», а основними проблемами, що стояли на шляху

¹² Гузенкова Т. С. Верховная Рада в 1991 – 2001 гг. (Историческое становление новейшего украинского парламентаризма): дисс. докт. ист. наук / Т. С. Гузенкова. – М., 2002. – 409 с. Кувалдин В. Президентская и парламентская республика как форма демократического транзита (российский и украинский опыт в мировом контексте) / В. Кувалдин // Полис. – 1998. – № 5. – С. 134–138; Съедин Н. А. Особенности становления и развития парламентаризма в России и Украине: дисс. канд. полит. наук / Н. А. Съедин. – М., 2002. – 196 с.

¹³William M. Reisinger. Political Values in Russia, Ukraine and Lithuania: Sources and Implications for Democracy/ William M. Reisinger, Arthur H. Miller, Vicki L. Hesli and Kristen Hill //British Journal of Political Science. – Vol. 24. – No. 2. – 1994. – P. 183–223; Democratic changes and authoritarian reactions in Russia, Ukraine, Belarus and Moldova / Eds. K. Dawisha, B. Parrott. – Cambridge: UP, 1997. – XVIII – 386 p.; Potekhin O. Ukraine at the cross – roads/O.Potekhin. – Stockholm: Olof Palme Intern. Center, 1996. – 54 p.; Zhukova T. Ukraina i omvandling: Folkomflyttningar och etniska relationer/T.Zhukova.– Stockholm: CEIFO, 1996. – 92 p.; Wolczuk K. The moulding of Ukraine: The constitutional politics of state formation/K.Wolczyk. – Budapest: Central European University, 2001. – XXI – 315 p.; Nahaylo B. The Ukrainian resurgence/B. Nahaylo. – London: Hurst, 1999. – XIX – 608 p.; Украина: проблемы безопасности / под. ред. И. Кобринской, Ш. Гарнетта. – М., 1996. – 143 с.

¹⁴ Wilson A. Ukrainian nationalism in the 1990s: A minority faith / A.Wilson. – New York: Cambridge UP, 1997. – 300 p.; Wilson A. The Ukrainians: Unexpected nation / A.Wilson. – New Haven; London: Yale UP, 2000. – XVIII – 366 p.

формування громадянського суспільства та державотворення, він називав етнічну, релігійну та мовну.

Проте поруч із відносно виваженими оцінками розвитку українського соціуму західними науковцями висловлювалися відверто тенденційні твердження щодо розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні. У своїй роботі «Зіткнення цивілізацій» С.Хантінгтон поспішно називав Україну «розколотою державою» з двома різними культурами, а лінію «розколу» проводив по центру країни між цивілізаціями, що відокремлювали Захід від православ'я. Наголошуючи, що населення західноукраїнських областей в основному говорило українською мовою, а східноукраїнських – російською, він вказував, що розбіжності між Східною і Західною Україною найбільш яскраво виявилися на виборах Президента України у липні 1994 р.¹⁵ Проте його погляди не витримали перевірку часом, оскільки більшість українського населення і східних, і західних областей України виступила проти російської агресії.

Загалом попри значну кількість досліджень, присвячених висвітленню формування українського громадянського суспільства, істориками до останнього часу ця тема розроблялася не комплексно і лише у контексті їхніх досліджень з іншої тематики

Джерельна база дослідження представлена матеріалами Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України, а також опублікованими матеріалами та документами, що містяться як у друкованих збірниках, так і викладені на сайтах певних міністерств і відомств у мережі ІНТЕРНЕТ. У Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) було опрацьовано матеріали фондів 1 і 270, де містяться матеріали про роботу ЦК Компартії України та Народного Руху України відповідно. У оп. 32 Ф. 1 зберігаються доповідні записки, звіти, доповіді, інформації керівних працівників ЦК КП України про стан справ на території республіки, оцінки суспільно-політичної ситуації, політичні настрої громадян, формування і поширення так званих «неформальних» організацій націонал-демократичного, націоналістичного спрямування із визначенням заходів КППС у сфері протидії їм. Крім того, тут зберігаються рішення партійних організацій трудових колективів та обкомів і райкомів КПУ України щодо відновлення багатопартійності, «демократизації» партійного життя, демонтажу пам'ятників В.Леніну, мітингів та демонстрацій за участі різних політичних сил. Опис також містить документи, пов'язані із обговоренням перспективи укладання нового Союзного договору, протидії цьому процесу з боку націонал-демократичних сил, а також із механізмом протидії їм з боку керівництва КП України. Крім цього Ф. 1 ЦДАГО України представлений документами про оцінку економічних перетворень в республіці, визначення перспектив подальшого реформування економічних відносин із переходом до вільного ринку і демонтажем командно-адміністративної економіки, реакцію трудових колективів на підвищення цін та руйнування виробничих відносин.

¹⁵ Хантінгтон С. Столкновение цивилизаций / С. Хантінгтон. – М.: АСТ, 2014. – С. 255–256.

Ф. 270 ЦДАГО України містить документи, пов'язані із діяльністю Народного Руху України, його участю у процесі суверенізації, протидії силам, що були орієнтовані на підписання нового Союзного договору. У фонді є матеріали найбільш впливових діячів Руху щодо оцінок політичної ситуації в різні періоди, перспектив формування громадянського суспільства, а також здійснення економічних та політичних реформ. Також тут містяться документи аналітичних служб Руху та деяких політичних партій щодо оцінки ситуації в Україні, політичних настроїв громадян різних регіонів республіки, а також щодо перспектив співробітництва з іншими політичними силами національно-демократичного спрямування у сфері розбудови Української держави і формування громадянського суспільства. Подано інформацію про роботу окремих громадських організацій із визначенням їх впливу серед широких верств українського суспільства, а також аналітичні оцінки щодо діяльності Російської Федерації у сфері реалізації своїх політичних інтересів в Україні.

У Ф. р-2 Центрального державного архіву вищих органів України представлені матеріали про роботу Кабінету Міністрів України, оцінки економічного становища і результатів здійснення реформ у економічній сфері, а також документи і матеріали щодо репатріації кримськотатарського населення та його участі у процесах державотворення і формування громадянського суспільства в Україні.

У роботі також використано матеріали моніторингових досліджень, проведених співробітниками Інституту соціології НАН України, оскільки соціологічний моніторинг як різновид порівняльного діахронного дослідження залишається одним із найбільш популярних методів вивчення характеру та спрямованості соціальних змін. При цьому використовувалися шкали аномії (Anomy Scale, McClosky & Schaar) та цинізму. Шкала аномії забезпечила можливість визначити індекс аномійної деморалізованості, що є психічною реакцією людей на соціальну ситуацію, коли одну систему норм і цінностей, що об'єднує людей у спільноту, зруйновано, а іншу ще не сформовано. Шкала цинізму є додатковою шкалою Міннесотського багатопрофільного особистісного опитування (MMPI), а індекс цинізму відтворює міру зневажливого ставлення до загальноприйнятих цінностей.

Крім того, у дослідженні були проаналізовані нормативно-правові документи, пов'язані із участю державних органів у формуванні українського громадянського суспільства, в тому числі у сфері регулювання партійного життя, діяльності громадських організацій, сфері освіти і культури, як засобів формування громадянської ідентичності.

Методи здійснення аналізу визначені специфікою проведення дослідження, метою якого залишається здійснення комплексного аналізу проблеми. За даними соціологічних досліджень процес формування громадянського суспільства тією чи іншою мірою порушує інтереси майже всього населення України. Важливим було використання загальнонаукових методів досліджень. Використання методів аналізу та синтезу дозволило сформулювати аналітичну частину дисертації. Застосування системно-структурного аналізу дозволило розглянути процес

формування громадянського суспільства як певну цілісну систему дій суб'єктів цього процесу (в тому числі й державних органів), спрямування яких залежало від впливу певних чинників. Метод аналізу та синтезу застосовується для встановлення взаємозв'язків та взаємозалежностей між явищами та подіями, їх особливостей і в результаті виведення певних закономірностей перебігу. Дедуктивний метод (сходження від конкретного до загального) дозволив визначити загальні закономірності існування певних складових у системі економічних і політичних реформ із виділенням тих з них, що здійснювали найбільший вплив на характер формування громадянського суспільства. Метод індукції, або сходження від загального до конкретного, застосовувався з метою визначення впливу так званих супровідних факторів, що здійснювали вплив на розвиток українського громадянського суспільства. Метод ідеалізації застосовувався з метою формування певних уявлень про якість об'єкта. У даному випадку мова йде про певні властивості і характеристику українського громадянського суспільства, що мали бути сформованими в процесі реформування економічних, політичних і соціальних відносин в українському суспільстві. Залучення до здійснення аналізу описового методу стало у пригоді для викладення фактологічного матеріалу дисертаційного дослідження. Порівняльний метод забезпечив можливість визначення спільних та відмінних рис участі громадських організацій, політичних партій та державних установ у процесі державотворення в Україні у зв'язку із формуванням громадянського суспільства. Важливе значення для проведення комплексного аналізу у межах використання міждисциплінарного підходу мало використання низки методів політичної науки. Біхевіористичний метод політології дозволив визначити ставлення представників різних політичних сил до формування громадянського суспільства в Україні, як всередині держави, так і поза її межами. Використання культурологічного методу дозволило окреслити ступінь успішності формування громадянського суспільства у залежності від культурно-освітнього рівня населення та рівня політичної культури громадян України. Антропологічний метод політичної науки дозволив з'ясувати зв'язок між прагненням до кар'єрного зростання людини шляхом участі у діяльності громадських організацій та політичних партій із успішністю її самореалізації як громадянина і члена українського громадянського суспільства. Крім того, його використання дозволило сформулювати висновки щодо причин і наслідків реформування і розвитку частини українських партій як бізнес-проектів окремих фінансово-промислових груп. Використання інституціонального методу дало можливість проаналізувати діяльність політичних інститутів, які мали вплив на формування українського громадянського суспільства.

Крім того, для визначення впливу економічних чинників на формування громадянського суспільства в Україні були задіяні окремі специфічні методи, що використовуються у економічній науці: історико-еволюційний (для аналізу змін суспільної парадигми, що впливала на самореалізацію громадян в умовах формування громадянського суспільства); діалектичний (для аналізу зв'язків між розвитком підприємництва, ринкових відносин із формуванням громадянського

суспільства через посилення українського «середнього» класу); абстрактно-логічний (при визначенні теоретико-методологічних засад реформування економіки для успішного формування громадянського суспільства); теоретичного порівняння і узагальнення (при визначенні позитивних і негативних наслідків запровадження ринкових механізмів та монополізації економічної діяльності для формування українського громадянського суспільства). З метою визначення стану дослідження проблеми у роботі використано ряд методів історіографічного пізнання, серед яких можна назвати методи історіографічного аналізу та синтезу, системно-структурного і проблемного підходу, логічний, історико-хронологічний, історико-ситуаційний, порівняльний, ретроспективний, біографічний, методи типологізації, класифікації, періодизації та інші.

Дотримання визначених принципів та методів наукового пошуку сприяло отриманню достовірних результатів, що відповідають предмету дослідження, його меті та завданням.

У другому розділі «Роль економічних перетворень у формуванні громадянського суспільства» визначено, що відносна нерозвиненість підприємницького потенціалу та несформованість «середнього» прошарку суспільства призвела до диспропорцій у структурі доходів населення, що було чинником дестабілізації та конфліктності особистісних інтересів. При цьому центральне місце у ефективності системи громадянського суспільства посідали економічні права людини і громадянина як певні можливості, що характеризують їх участь у виробництві матеріальних та духовних благ. Об'єднання громадян України для захисту своїх інтересів, в тому числі й перед державними структурами, здійснювалося не стільки шляхом легалізованої діяльності у складі політичних партій, громадських організацій, а через участь у неформальних об'єднаннях (в тому числі й злочинних) внаслідок бідності значної частини населення, в тому числі й обумовленою стрімким перерозподілом матеріальних благ в суспільстві на користь олігархічних кланів. Економічні реалії 1990-х років змушували громадян України інтегруватися у таку систему розподілу національного багатства через обумовлене втіленням у життя монетаристської теорії економічного реформування і нехарактерне для економічно розвинутих країн масштабне майнове розшарування.

Сприяючи швидкому майновому розшаруванню українського суспільства, великі фінансово-промислові групи одночасно сприяли «розмиванню» «середнього класу», який залишається економічною опорою громадянського суспільства. Цей процес знищення «середнього класу» відбувався на фоні розвитку олігархічної системи управління державою, в якій стараннями олігархічних кланів було сформовано систему, коли корупційні зв'язки деформували правовідносини у суспільстві. Ця деформація пов'язувалася не лише з ігноруванням правових норм, а й їх адаптацією до інтересів та потреб олігархів. Підконтрольність судової системи олігархічним кланам та забезпечення ними контролю над економічною діяльністю абсолютної більшості громадян не лише зміцнювало корупційні схеми у сфері економіки, а й стримувало розвиток громадянського суспільства. Забезпечена олігархічними кланами недосконалість

системи захисту прав громадян звужувала їхні можливості здійснювати контроль над владою. Тому в українських умовах часто здійснення цього контролю виливалося у акції непокори різної спрямованості та масштабу. Засиллю олігархічних кланів у політичному та економічному житті України сприяло переобтяження українського суспільства радянською ідентичністю, орієнтованою на етатизацію, відсутність приватної ініціативи та патрон-клієнтистські відносини. Тому обмеження влади олігархів поруч із кардинальним реформуванням судової системи та вдосконаленням правового поля стало одним із засобів для подальшої модернізації процесу формування громадянського суспільства в Україні.

У третьому розділі «Взаємовплив держави та інститутів громадянського суспільства» висвітлено, що розвиток взаємовідносин держави та суспільства в Україні впродовж 1990-х відбувався на фоні кризових явищ у економіці, обумовлених, серед іншого, руйнуванням економічних зв'язків, сформованих в роки існування СРСР та втіленням у життя реформ у рамках політики монетаризму. Потужні традиції патерналізму, успадковані українським соціумом від радянських часів, сприяли прискоренню формування олігархічних кланів та родинно-земляцьких угруповань, що вирішальним чином впливали на спрямування економічної діяльності в державі. З метою забезпечення власних економічних інтересів вони, як правило, трансформували економічну владу у політичну шляхом в тому числі й через перетворення партій та громадянських організацій на бізнес-проекти, що сприяло обмеженню розвитку громадянського суспільства.

В умовах формування політичних та економічних еліт на основі розширення сфер інтересів родинно-земляцьких угруповань в Україні практично не відбулося формування партій на ідеологічній основі. Натомість абсолютна більшість партій створювалася як засіб забезпечення приватновласницьких інтересів родинно-земляцьких угруповань та кланово-олігархічних об'єднань, про що свідчило створення партій під певного лідера за ідентичності більшості принципівих положень партійних статутів із одночасним протиставленням позицій їх лідерів. Тому українські політичні еліти, вдаючись до політтехнологій для перерозподілу національного багатства країни у своїх інтересах, мали відносно не велику або не мали жодної потреби у своїх громадянах. Саме тому правлячі політичні сили в Україні набагато більшого значення надавали здобуттю та збереженню міжнародної легітимності своєї влади (в очах суб'єктів світового співтовариства), ніж забезпеченню її внутрішньої легітимності (у сприйнятті українського суспільства). На користь такого твердження свідчить і той факт, що рейтинги довіри громадян до всіх Президентів України різко зменшували показники, як правило, вже через півроку після обрання.

У четвертому розділі «Українське громадянське суспільство в контексті зовнішньополітичних впливів» досліджено, що хоча українське суспільство іноді характеризувалося як суспільство розколотих цінностей, Україна не була і не є розколотою країною ні цивілізаційно, ні економічно, ні політично. Більшість проблем утворювала ідеологічно-ціннісна розколотість суспільства. Це означало,

що в громадянському статусі людина була носієм «розколотих» цінностей, що нерідко суперечили одне одному й розколювали «громадянськість» як таку, сприяючи реалізації деяких глобальних проєктів, що реалізувалися іноземними державами. І найбільш небезпечною для України стала реалізація зовнішньополітичних цілей Російською Федерацією, яка в рамках «гібридної» війни прагнула сформувати уявлення про «розколотість» українського соціуму на Схід і Захід.

Для абсолютної більшості громадян України різних регіонів спільним залишалось прагнення до розбудови потужної економіки, входження у світове економічне співтовариство, пріоритет приватної власності, як основи господарювання і накопичення, а також небажання брати участь у збройних конфліктах, в тому числі й у складі військових формувань НАТО чи в інтересах Російської Федерації. Об'єднуючі чинники українського суспільства полягали у сфері економічних інтересів громадян, а успіхи в економічній політиці ставали одним із визначних чинників збереження територіальної цілісності держави. Саме спільність економічних поглядів значної кількості українських громадян робила приреченими на поразку спроби розколоти українське суспільство в рамках реалізації іноземними державами своїх глобальних проєктів.

У **висновках** подано синтез основних результатів дослідження:

1. Аналіз стану дослідження процесу формування громадянського суспільства в Україні протягом 1990-х років дозволив стверджувати, що в наукових колах до останнього часу точаться суперечки з приводу того, чи можна українське суспільство характеризувати як громадянське, які критерії мають використовуватися для такої характеристики або ж чи можна розглядати українське громадянське суспільство як громадянське суспільство західноєвропейського чи американського зразка. Контент аналіз відповідних праць дозволяє стверджувати, що саме у цей період «просувалися» тези про «дві України», «розкол українського суспільства на східноукраїнське проросійське і західноукраїнське прозахідне», а також про необхідність захисту інтересів окремих регіонів України чи «російськомовного населення». Досить часто українське суспільство не характеризувалося як громадянське лише на підставі відмінностей у історичній пам'яті населення окремих регіонів чи використання мови спілкування. Подібний підхід мав на меті сформувати негативне уявлення про український соціум, про «незавершеність» та «випадковість» Української державності і досить часто супроводжувався перекрученням історичних фактів.

2. Українське громадянське суспільство впродовж 1990-х років формувалося в умовах розбудови політичної нації, що для поліетнічного соціуму було одним із варіантів подолання міжетнічних конфліктів. Саме виважений вибір етнонаціональної політики дозволяв протягом 1990-х років уникати в Україні масштабних конфліктів на міжнаціональному ґрунті і сформував атмосферу відносно комфортного співіснування представників різних етносів за досить низького рівня міжетнічного неприйняття. У той же час частина росіян, які проживали в Україні, ідентифікували себе у першу чергу із мешканцями певної території, не вважаючи себе передусім громадянами України. Орієнтованість

переважної більшості українських громадян на економічну діяльність була однією з причин відносного зменшення числа активних учасників діяльності політичних партій та громадських організацій, проте одночасно вона залишалася вагомим об'єднувальним чинником українського соціуму на шляху формування громадянського суспільства.

3. Об'єднувальним чинником на шляху формування українського громадянського суспільства стала діяльність національно-демократичних сил, і у першу чергу Народного Руху України. Саме його існування і потужна протидія тиску з боку Російської Федерації сприяла прийняттю нової Конституції України, проведенню ряду реформ, важливих для формування громадянської ідентичності жителів України, а, можливо, й уникненню агресії з боку Російської Федерації вже протягом 1990-х років за неодноразового загострення міждержавних стосунків, викликаного територіальними претензіями Росії. У цій ситуації відзначалася важливість об'єднувальної позиції В.Чорновола, який виступав для частини громадян України символом спротиву, що, можливо, й спричинило його трагічну загибель у автокатастрофі за досить неоднозначних обставин.

4. Організації громадянського суспільства неодноразово використовувалися з метою забезпечення зовнішнього впливу на характер перетворень в Україні. Як Російська Федерація, так і західноєвропейські країни та США використовували їх з метою захисту власних інтересів. Доказом цього можуть слугувати численні виступи проросійських організацій із закликами проти територіальної цілісності України як у східноукраїнських регіонах, так і у Криму, а також діяльність різного роду товариств та організацій західноєвропейських країн та США у сфері «допомоги» проведенню економічних реформ в Україні. Українське громадянське суспільство переважно формувалося під дією внутрішніх чинників. На його розвиток впливала діяльність окремих політичних лідерів в умовах відносно низького рівня прихильності та довіри до політичних партій, слабкої диференціації українського суспільства по ідеологічній шкалі. Водночас залучення громадян до політичних акцій та боротьби сприяло не лише загальній політизації населення, а й формуванню активної громадянської позиції, оскільки в умовах протистояння різних політичних сил для частини учасників політичних подій подальша активна діяльність у цій сфері ставала справою особистою і тісно пов'язувалася із самореалізацією. Формуванню українського громадянського суспільства також сприяло різке посилення рівня інформаційних комунікацій завдяки поширенню новітніх способів передачі та обробки інформації.

Аналіз процесу формування українського громадянського суспільства впродовж 1990-х років дозволяє твердити, що його прояви в ході «Помаранчевої революції» та активна позиція під час російської агресії були зумовлені саме успіхами його формування впродовж досліджуваного періоду, а громадянська ідентичність виявилася «не на пустому місці», що стало несподіванкою для тих, хто розробляв сценарії розколу України в рамках «гібридної» війни, а була результатом формування активної громадянської позиції жителів України як у процесі суверенізації, так і в ході розбудови Української державності впродовж 1990-х років.

З метою уникнення використання партій та громадських організацій як бізнес-проектів необхідне вдосконалення відповідного законодавства із модернізацією та впорядкуванням процесу їх фінансування. Крім того, важливим видається здійснення масштабних реформ у економічній сфері, покликаних зміцнити український середній клас із локалізацією отримання прибутків в межах України, а не у процесі зовнішньої трудової міграції з обов'язковим реформуванням банківської сфери з метою посилення довіри населення до банків і акумуляції коштів населення у вітчизняній банківській системі з їх використанням для подальшого фінансування реформаторської діяльності.

Список опублікованих праць за темою дисертації у фахових наукових виданнях:

1. Заплетнюк М. А. Розвиток взаємовідносин держави та суспільства в Україні у 1990-х роках / М. А. Заплетнюк // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – Вип. 36. – С. 93–100.
2. Заплетнюк М. А. Роль фінансово-промислових груп у формуванні громадянського суспільства в Україні у 1990-х рр. / М. А. Заплетнюк // Переяславський літопис. - Переяслав-Хмельницький, 2015. Вип. 7 – С. 59–65.
3. Заплетнюк М. А. Вплив економічних чинників на формування громадянського суспільства в Україні у 1990-х роках / М. А. Заплетнюк // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2015. – Вип. 8. – С. 315–322.
4. Заплетнюк М. А. Вплив реформування системи освіти на розвиток громадянського суспільства України в 1990-х рр. / М. А. Заплетнюк // Вісник Черкаського університету. – Черкаси, 2015. Вип. 9 (342). – С. 88–92.
5. Заплетнюк М. А. Українське громадянське суспільство 1990-х рр. у контексті зовнішньополітичних впливів / М. А. Заплетнюк // Гуржіївські історичні читання. – Черкаси, 2015. – Вип. 10. – С. 200–202.
6. Заплетнюк М. А. Роль політичних партій у процесі формування громадянського суспільства в Україні у 1990-х роках / М. А. Заплетнюк // Sphere of culture. – 2015. – № 9. – Р. 388–396.

АНОТАЦІЯ

Заплетнюк М.А. Формування громадянського суспільства в Україні у 1990-х роках (історичний аспект). – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка Міністерства освіти і науки України. – Київ, 2016.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню формування громадянського суспільства в Україні у період 1990-х років. У дослідженні обґрунтовані висунуті автором висновки, щодо наслідків відновлення української державності та її впливу на формування громадянської свідомості. Надано комплексний аналіз процесу формування громадянського суспільства України протягом останніх років ХХ століття і осмислення результатів проведених реформ.

На основі широкого кола архівних джерел було комплексно висвітлено та проаналізовано процес формування українського громадянського суспільства впродовж 1990-х років, визначено роль національно-демократичних партій, рухів та громадських об'єднань не лише у процесі суверенізації, а й у процесі формування громадянського суспільства.

Було проаналізовано вплив економічних чинників на формування «середнього» класу, як опори потужного громадянського суспільства, а також роль економічних інтересів представників різних верств українства на формування громадянської ідентичності.

На підставі дослідження джерел було оцінено обґрунтованість та зміст заходів керівництва держави у справі формування громадянського суспільства, а також визначено ступінь зовнішньополітичних впливів на цей складний процес.

Ключові слова: Україна, громадянське суспільство, багатопартійність, Народний Рух, політичні реформи.

АННОТАЦИЯ

Заплетнюк М.А. Формирование гражданского общества в Украине в 1990-х годах (исторический аспект). - На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины. - Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко Министерства образования и науки Украины. - Киев, 2016.

Диссертация посвящена исследованию формирования гражданского общества в Украине в период 1990-х годов. В исследовании обоснованы выдвинутые автором выводы относительно последствий восстановления украинской государственности и ее влияния на формирование общественного сознания. Предоставлено комплексный анализ процесса формирования гражданского общества Украины в последние годы ХХ века и осмысления результатов проводимых реформ.

На основе широкого круга архивных источников были комплексно освещены и проанализированы процессы формирования украинского гражданского общества в течение 1990-х годов, определена роль национально-демократических партий, движений и общественных объединений не только в процессе суверенизации, но и в процессе формирования гражданского общества.

Было проанализировано влияние экономических факторов на формирование «среднего» класса, как опоры мощного гражданского общества, а также роль

экономических интересов представителей разных слоев украинства на формирование гражданской идентичности.

На основании исследования источников было оценено обоснованность и содержание мероприятий руководства государства в деле формирования гражданского общества, а также определена степень внешнеполитического влияния на этот сложный процесс.

Ключевые слова: Украина, гражданское общество, многопартийность, Народный Рух, политические реформы.

ANNOTATION

Zapletniuk M. A. Formation of a civil society in Ukraine in the 1990s (historical aspect). – Manuscript copyright.

Dissertation for acquiring of scientific degree of candidate of historical sciences, on a speciality 07.00.01 - History of Ukraine. - Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. - Kyiv, 2016.

Dissertation is devoted to the study of the formation of civil society in Ukraine during the 1990s. The author substantiated the conclusions of regarding the effects of the recovery of the Ukrainian independence and its impact on the public consciousness. It provided a comprehensive analysis of the process of formation of civil society in Ukraine in recent years of the twentieth century and the understanding of the results of the reforms.

On the basis of a wide range of archival sources the author analyzed the processes of formation of Ukrainian civil society during the 1990s, defined the role of the national democratic parties, movements and associations, not only in the process of sovereignty, but also in the process of formation of civil society.

Tags: Ukraine, civil society, a multiparty system, the People's Movement, the political reforms.